

Ewa Kaźmierczyk, *Upadła stolica. Społeczeństwo i przestrzeń Krakowa w XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2024, ss. 451

Książka Ewy Kaźmierczyk *Upadła stolica. Społeczeństwo i przestrzeń Krakowa w XVIII wieku* stanowi ambitną i długo oczekiwaną próbę całościowego ujęcia dziejów społecznych i przestrzennych Krakowa w epoce saskiej i stanisławowskiej. Autorka świadomie wybiera ramy chronologiczne obejmujące lata 1720–1795, czyli okres od największego kryzysu po wielkiej wojnie północnej aż po trzeci rozbiór Rzeczypospolitej. Tym samym podejmuje temat dotąd marginalizowany w polskiej historiografii, zdominowanej przez badania nad Krakowem średniowiecznym i szesnastowiecznym. Punktem wyjścia stają się pytania o trwałość i zmienność struktur społecznych oraz przestrzennych: jak wyglądało społeczeństwo Krakowa po katastrofach początku XVIII w., czy miasto pogrążyło się w stagnacji, czy też stopniowo się odbudowywało, a także jakie relacje łączyły grupy społeczne z przestrzenią miejską i jakie procesy gospodarcze oraz demograficzne można uchwycić dzięki źródłom masowym i metodom GIS.

Realizacji tych celów sprzyja klarowna i logiczna konstrukcja pracy. Układ rozdziałów – od części metodologicznej, poprzez rys historyczny i analizę przestrzeni, aż po kwestie własności nieruchomości, zróżnicowania majątkowego i struktury zawodowej – został podporządkowany spójnej logice wyводу i konsekwentnie prowadzi czytelnika przez kolejne etapy analizy. Na wysoką jakość warsztatu wskazuje również rozbudowany aparat naukowy: obszerna bibliografia, indeks osobowy oraz szczegółowy spis map, tabel i wykresów, które zapewniają przejrzystość narracji i ułatwiają korzystanie z książki.

Jednymi z największych atutów pracy są imponująca baza źródłowa i krytyczny sposób jej wykorzystania, omawiane w rozdziale pierwszym. Autorka sięga po spisy pogłównego, szosu, spisy ludności z końca XVIII w., źródła kartograficzne i akta miejskie. Zamiast dyskwalifikować materiały trudne w opracowaniu czy obarczone brakami, poddaje je wnikliwej analizie porównawczej, zestawiając z księgami miejskimi i innymi rejestrami. W rezultacie źródła pozornie problematyczne zostają przekształcone w spójny korpus umożliwiający rekonstrukcję stosunków własnościowych, hierarchii majątkowej i podstawowych struktur społeczno-zawodowych Krakowa.

Na uwagę zasługuje również świadoma decyzja metodologiczna, by ograniczyć analizę do Krakowa w obrębie murów miejskich. Choć w literaturze funkcjonuje pojęcie „aglomeracji krakowskiej”, autorka rezygnuje z tego ujęcia z uwagi na brak porównywalnych źródeł masowych dla jurydyk, Kazimierza czy Kleparza. Zawężenie pola badań gwarantuje spójność i precyzję analiz, choć ogranicza możliwość uchwycenia dynamiki całego zespołu osadniczego. Jest to wybór dojrzały: zamiast ryzykować powierzchowność, autorka stawia na rzetelność w jasno wytyczonych granicach. Wyraźnie zaznacza przy tym, że przedstawione ustalenia nie stanowią klasycznej socjotopografii. Zamiast pełnej rekonstrukcji topografii społecznej otrzymujemy analizę ilościową i przestrzenną, w której GIS i źródła masowe

służą do uchwycenia dynamiki struktur, a nie do stworzenia statycznej „mapy społecznej” miasta. Dzięki temu książka lokuje się na pograniczu socjotopografii i historii społeczno-ekonomicznej, a metodologicznie – w nurcie historical GIS (HGIS).

Rozdział drugi, poświęcony rysowi historycznemu, osadza dalsze analizy w realiach politycznych i środowiskowych, ukazując wpływ wojen, epidemii, powodzi, pożarów i kryzysów żywnościowych na życie miasta i wpisując się w nowoczesny nurt historii środowiskowej.

Rozdział trzeci stanowi pomost między historią ogólną a analizami społeczno-demograficznymi: poprzez badanie charakteru zabudowy, zjawiska pustych nieruchomości i atrakcyjności poszczególnych części Krakowa autorka kreśli mapę wartości i prestiżu urbanistycznego. Najdobitniej widoczne są tu materialne skutki kryzysu pierwszej połowy XVIII w. – ruiny i puste parcele w centrum – oraz proces stopniowej odbudowy, wzrost cen nieruchomości i zróżnicowanie prestiżu dzielnic. Przestrzeń jawi się nie jako neutralne tło, lecz jako czynnik współkształtujący relacje społeczne i gospodarcze.

Rozdział czwarty przynosi próbę rekonstrukcji liczby ludności w XVIII w. na podstawie spisów z lat 1779–1795, zestawionych z rejestrami podatkowymi i metrykami parafialnymi. Autorka wskazuje rozbieżności w danych, błędy sumariuszy i zróżnicowaną jakość zapisów parafialnych, proponując korekty i interpretacje. Powstaje obraz populacji, który nie jest prostą transkrypcją materiału źródłowego, lecz świadomą rekonstrukcją demograficzną z uwzględnieniem ludzi luźnych, służby i ubogich, zróżnicowania wedle płci i wieku, a także struktury rodzin gospodarczych. W dalszej części Kaźmierczyk analizuje rozmieszczenie ludności w przestrzeni, pokazując koncentrację w kwartałach grodzkim i rzeźniczym (ponad 60% mieszkańców) oraz obliczając gęstość zaludnienia (ok. 160–170 os./ha w 1791 r. i ponad 180 os./ha w 1795 r.). To rzadkie i cenne obliczenia w polskich badaniach nad miastami nowożytnymi, dodatkowo zilustrowane mapami cieplnymi, które pozwalają uchwycić obszary największej koncentracji mieszkańców.

Rozdział piąty, poświęcony strukturze własności nieruchomości, zestawia ustalenia autorki z wcześniejszymi badaniami, wprowadzając precyzyjne rozróżnienia między własnością budynków a gruntów oraz własnością duchowieństwa świeckiego, zakonną i Akademii. Dzięki zastosowaniu metod GIS analizie poddano nie tylko liczbę posesji, lecz także powierzchnię zajmowaną przez poszczególne typy własności. Konkluzja jest jednoznaczna: w XVIII w. systematycznie rosła własność mieszczańska (z ok. 25,5% powierzchni parcel mieszkalnych w 1720 r. do ok. 38% w 1795 r.), podczas gdy udział własności szlacheckiej i zakonnej ulegał stopniowemu zmniejszeniu.

Naturalnym dopełnieniem tych ustaleń jest rozdział szósty, w którym autorka podejmuje analizę zróżnicowania majątkowego mieszczan na podstawie spisów szosu. Zastosowanie współczynnika Giniego i krzywej Lorenza pozwoliło uchwycić skalę nierówności wynikających z obciążeń podatkowych oraz ich rozmieszczenie w przestrzeni miejskiej. To jeden z najmocniejszych metodologicznie fragmentów książki, łączący narzędzia statystyczne z analizą przestrzenną.

Rozdział siódmy, oparty głównie na spisach Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej z lat 1790–1792, analizuje grupy społeczno-zawodowe, zestawiając tradycyjne kategorie (patrycjat, pospólstwo, plebs) z kategoriami źródłowymi (posesjonaci, mieszkańcy, luźni) i ukazując płynność ich granic. Wnioski są jednoznaczne: elity miejskie wywodziły się niemal wyłącznie z kupiectwa, które posiadało znaczną część kamienic, stanowiło ok. 20% posesjonatów u schyłku XVIII w. i dominowało w radzie miejskiej. Na uwagę zasługują rola kobiet w handlu – w spisie czynszów z 1720 r. aż 80% dzierżawców kramów stanowiły kobiety – oraz

geografia zawodów: garbarze, piekarze i murarze działali głównie poza murami, podczas gdy krawcy, szewcy, złotnicy i rzeźnicy koncentrowali się w centrum. Analiza rzemiosł ukazuje zarówno liczebność i rozmieszczenie cechów, jak i kryzys części prestiżowych profesji (np. złotników) oraz postępujące ubożenie niektórych grup.

W zakończeniu autorka podkreśla, że obraz Krakowa XVIII w. nie sprowadza się do schematu „upadku”, lecz do powolnej odbudowy po kryzysie pierwszych dekad. Miasto zachowało rangę ważnego ośrodka regionalnego, choć bez szans na odzyskanie dawnej pozycji stołecznej. Widoczne są symptomy poprawy – odbudowa pustych parcel, wzrost cen materiałów budowlanych, rozwój rzemiosła – lecz nie można mówić o dynamicznym rozwoju. Wyraźnie akcentowana jest dominacja kupców, którzy posiadali najwięcej nieruchomości w prestiżowych lokalizacjach, zatrudniali liczną służbę i kontrolowali radę miejską; inne grupy nie tworzyły odrębnych elit, a awans społeczny możliwy był głównie poprzez wejście do kupiectwa. Mimo wzrostu liczby rzemieślników ich sytuacja materialna nie poprawiała się, raczej następowało wyrównanie w dół. Choć własność mieszczańska rosła, pozostawała w cieniu kościelnej i szlacheckiej: w 1795 r. mieszczaństwo posiadało ok. jedną trzecią parcel mieszkalnych, podobnie jak zakony mimo kasat. Kraków pozostawał więc miastem o silnym udziale własności duchownej i szlacheckiej, co odróżniało go od wielu ośrodków europejskich. Autorka wskazuje ponadto na wyraźną segregację przestrzenną: duchowieństwo koncentrowało się w południowej części miasta, szlachta w Rynku i jego otoczeniu, a mieszczaństwo w rejonie Grodzkiej i Placu Wszystkich Świętych, co dowodzi trwałości wzorców osiedlania się poszczególnych stanów.

Na tle historiografii polskiej książka jawi się jako przedsięwzięcie pionierskie. Obok imponującej bazy danych szczególnym osiągnięciem autorki jest konsekwentne wykorzystanie narzędzi statystyki przestrzennej, geostatystyki i geoinformatyki. Sięga ona po rozwiązania charakterystyczne dla historical GIS: geokodowanie danych i ich odwzorowanie na planach osiemnastowiecznego Krakowa, a także różnorodne techniki wizualizacji – od map cieplnych i estymatora jądrowego gęstości, poprzez siatkę heksagonalną i zestawienia porównawcze, aż po metody interpolacji przestrzennej. Zastosowane procedury nie pełnią tu roli jedynie ilustracyjnej, lecz stanowią pełnoprawne instrumentarium analizy przestrzennej, w pełni zgodne z międzynarodowymi standardami humanistyki cyfrowej.

Równie pozytywnie należy ocenić niezwykle bogatą warstwę ilustracyjną pracy. Książka zawiera 48 map, 67 tabel i 48 wykresów, które nie tylko ułatwiają śledzenie wywodu, lecz także czynią go bardziej sugestywnym i atrakcyjnym wizualnie. Dzięki temu *Upadła stolica* nie jest wyłącznie analizą statystyczną, lecz także narracją o przestrzeni i społeczeństwie Krakowa, w której obraz i liczba wzajemnie się dopełniają. Szkoda, że autorka nie uwzględniła w materiałach ilustracyjnych pełnej typologii gospodarstw domowych, która mogłaby uporządkować analizę struktury rodzinnej. Choć Kaźmierczyk słusznie zauważa, iż badania Cezarego Kukli nad parafią NMP wskazują na dominację gospodarstw nuklearnych (67% ogółu) i trudno przypuszczać, by proporcje te w całej populacji miejskiej wyglądały zasadniczo inaczej, to jednak zastosowanie (i zmapowanie) pełnej typologii Lasletta mogłoby nadać analizie większą przejrzystość oraz otworzyć pole do uchwycenia subtelnych różnic, np. w rozkładzie typów rodzin w poszczególnych kwartałach, co mogłoby wnieść dodatkową wartość interpretacyjną do studiów nad społeczeństwem Krakowa XVIII w.

Bibliografia pracy jest obszerna i dobrze dobrana, obejmuje zarówno klasyczne, jak i współczesne opracowania. Autorka korzysta z fundamentów historiografii krakowskiej (Klemens Bąkowski, Janina Bieniarzówna, Mirosław Frančić, Waldemar Komorowski),

a równocześnie sięga po nowsze prace z ostatnich dwóch dekad (Mateusz Wyźga, Joanna Kostecka, Kamila Follprecht, Zdzisław Noga oraz Radosław Poniak i Piotr Guzowski). W proporcjach ok. 2/3 pozycji stanowi literatura polska, a 1/3 – zagraniczna. Ta ostatnia obejmuje zarówno klasyczne opracowania z zakresu historii gospodarczej i demografii (Richard Allen, Guido Alfani), jak i nowsze studia z nurtu HGIS i socjotopografii (Norman Bailey, Alexi Baker, *Irish Historic Towns Atlas, Vilniaus sociotopografijos metmenys*). Pod względem chronologicznym mniej więcej połowa bibliografii to prace sprzed 2000 r., a połowa – nowsze, co świadczy o zachowanej równowadze między klasyką a aktualnymi badaniami. Widać zarazem, że autorka zna i rozumie debatę naukową wokół dziejów Krakowa i szerzej – miast nowożytnych. Przywoływana literatura nie pełni roli ozdobnika, lecz jest wykorzystywana merytorycznie, a autorka odważnie wchodzi w dialog z wcześniejszymi badaniami, polemizując z tezą o ekspansji szlachty w XVIII w., odnosząc się do analiz Komisji Boni Ordinis czy dyskutując z wyrosłymi na gruncie badań zagranicznych teoriami segregacji przestrzennej. Pewien niedosyt może budzić brak odniesienia do najnowszych polskich refleksji metodologicznych nad statystyką przestrzenną, zwłaszcza do pracy Bartosza Ogórka¹, gdzie omówiono m.in. przywoływane w książce koncepcje i metody Luca Anselina. Choć bibliografia jest szeroka i obejmuje także ważne prace zagraniczne, to część tych odniesień ma charakter raczej sygnalizacyjny. Nie zmienia to jednak ogólnej wartości pracy, która w większym stopniu wpisuje się w tradycję badań nad Krakowem niż w szerszą międzynarodową debatę metodologiczną.

Na tym tle rysują się dwa dalsze ograniczenia pracy – zaznaczymy jednak, że nie są one na tyle istotne, by podważały jej ogólną wartość czy zasadnicze wnioski. Choć książka stanowi ważny krok w stronę pełniejszego wykorzystania statystyk przestrzennych w badaniach nad miastami nowożytnymi (m.in. zastosowanie indeksu Morana I oraz statystyki Getis-Ord Gi* do analizy rozkładu wysokości podatków, następnie zmapowanych trzema kartami dla Getis i dwiema dla Morana, rozdz. 6), to zakres tych metod mógłby zostać jeszcze poszerzony. W szczególności warto byłoby wykorzystać je także do innych kategorii danych – takich jak rozmieszczenie zawodów, struktury własności czy układ rodzin – co pozwoliłoby uchwycić subtelniejsze prawidłowości i zweryfikować statystyczną istotność obserwowanych skupień, jednocześnie ukazując pełniej potencjał tych narzędzi. Z kolei zastosowanie w analizie pojęć takich jak „stacjonarność” i „niestacjonarność” (rozwijanych szczególnie w pracach Chrisa Brunsdona, Stewarta Fotheringhama i Martina Charltona) mogłoby dodatkowo uporządkować interpretację wyników i wzmocnić ich wymiar metodologiczny, zwłaszcza że kategorie te zostały już omówione i wprowadzone do rodzimych badań historycznych.

Bardziej w charakterze komentarza niż krytyki chciałbym zwrócić uwagę na wyraźną oszczędność autorki w odniesieniach porównawczych, co ma swoje głębokie uzasadnienie w tradycyjnej nieufności nauk historycznych do uogólnień i transpozycji modeli między różnymi kontekstami. Tymczasem zastosowane metody – należące do światowego kanonu analiz przestrzennych – wydają się stwarzać możliwość choćby uogólniającego zestawienia Krakowa z innymi ośrodkami europejskimi, pozwalając zarazem lepiej uchwycić zarówno jego specyfikę, jak i szersze procesy przemian społecznych oraz przestrzennych w miastach XVIII w. Zaznaczony brak nie umniejsza wartości ustaleń, sprawia jednak, że dzieło

¹ B. Ogórek, *Wykorzystanie koncepcji statystyki przestrzennej w historii gospodarczej i demografii historycznej*, w: *Człowiek twórcą historii*, t. 6: *Warsztat nowoczesnego humanisty historyka na progu XXI w.*, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024, s. 259–278.

Każmierczyk pozostaje przede wszystkim studium przypadku. Włączenie szerszej perspektywy porównawczej – np. poprzez odwołania do badań nad Londynem (*Locating London's Past*, kier. Matthew Davies), Rzymem (*Historical Atlas of the Modern Rome*, kier. Keti Lelo) czy, skądinąd przywoływaną w pracy, Antwerpią (*GIStorical Antwerp*, inicjator Bruno Blondé) – mogłoby dodatkowo wzmocnić interpretację, ukazując Kraków na tle europejskich procesów społecznych i przestrzennych. W tym sensie książka otwiera przestrzeń dla dalszych badań, które łączą lokalną precyzję źródłową z międzynarodowym kontekstem metodologicznym.

Ostatecznie *Upadła stolica* to praca fundamentalna dla badań nad Krakowem XVIII w. i niezwykle istotna w polskim nurcie HGIS, a jednocześnie skutecznie nadrabiająca dystans dzielący historiografię polską od tradycji obecnych w badaniach międzynarodowych. Na tle badań zachodnioeuropejskich książka jest krokiem milowym w Polsce, a zarazem otwiera pole do dalszych eksploracji: pełniejszego wykorzystania statystyk przestrzennych oraz pogłębionych porównań międzynarodowych. Dzięki temu staje się zarówno podsumowaniem dotychczasowych badań, jak i zaproszeniem do kolejnych, bardziej analitycznych ujęć przestrzenno-społecznej historii miasta. Pozostaje mieć nadzieję, że ambitność, rzetelność i szeroki ogląd autorki staną się impulsem do podobnie zdyscyplinowanych badań nad innymi ośrodkami w Polsce, a także do ich włączenia w szerszy, europejski obieg refleksji metodologicznej.

MIKOŁAJ SZOŁTYSEK

*Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie,
Instytut Nauk Socjologicznych
ORCID 0000-0003-4814-5586*